

Szádvár területmustrás kályhacsempéinek vizsgálata

1. Bevezetés

Dolgozatomban a Szádvár várának 2009–2023 között zajló feltárásain előkerült területmustrás kályhacsempékkel foglalkoztam. A leletanyag részletes vizsgálatát követően összesen hét csoportjukat tudtam egyértelműen elkülöníteni, elszórtságuk és töredékességük nem könnyítette meg azonosításukat. Egy korábbi munkámban¹ egy jól keltezhető rétegből származó területmustrás, zöldmázzal fedett, kályhához tartozó együttest dolgoztam fel ugyancsak Szádvárról, melyet több szempont figyelembevételével kötöttem habán mesterekhez. Már ekkor feltűnt, hogy a habánokhoz való köthetőség egy komplex kérdés. Elsősorban ebből az indítatásból gyűjtöttem fel a vár zöldmázzal fedett kályhacsempéit, hogy megvizsgáljam a habán hatás jelenlétét, s a róluk alkotott képet esetleg bővíteni tudjam. Előjáróban annyi elmondható az anyagról, hogy a Miskolci Mihály-műhelykör egyes elemeit hordozza, valamint habán hatást is mutat. A témakör kapcsán igyekeztem a habánok legnépszerűbb alkotásának számító csempéin túl felgyűjteni a többi nekik tulajdonított darabot, s hangsúlyozni a habán és a magyar fazekasok egymásra hatásának fontosságát.²

2. A szádvári vár 16–17. századi története

Hazánk egyik legnagyobb alapterületű kővára Északkelet-Magyarországon [1. tábla 1] – Szögligettől 2 km távolságra – egy 460 méter magas sziklahegyen található. Közel 500 éves fennállása alatt többnyire néhány királyi és befolyásos – például a Bebek vagy a Szapolyai – családnak volt a birtoka.³ Az egyetlen nagyobb támadást Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitány vezette a vár ellen 1567 januárjában. Az ostrom után Szádvár kamarai birtok lett. A királyi kamara több magyar és idegen főúrnak adta zálogba, azzal a megbízással, hogy állítsák helyre az ostrom során megrongálódott falszakaszokat.⁴ Erre 1616-ban került sor Pethe György gömöri főispán kezdeményezésére. Az építkezésekről részletesen

¹ HORVÁTH 2023, 97–126.

² Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a feltárásokat vezető régészeknek, hogy az ásatási dokumentációt és a leletanyagot feldolgozásra a rendelkezésemre bocsátották, különösen Gál Viktornak (régész, HOM) és Bárdos Nándornak (gyűjteménykezelő, HOM), akik Miskolcon tartózkodásom során végig készségesen segítettek. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Wolf Máriának (címzetes egyetemi tanár, SZTE BTK Régészeti Tanszék), aki tartalmi és formai javaslataival végig támogatta a munkámat. Végül Ringer Istvánnak (régész, múzeumigazgató, Kazinczy Ferenc Múzeum) tartozom köszönettel, aki fontos észrevételekkel látott el.

³ DÉTSHY 1969, 143; DÉNES 1983, 5; NOVÁKI–SÁRKÓZY–FELD 2009, 118–119.

⁴ DÉTSHY 1969, 10; DÉTSHY 2004, 13–16.

tájékoztatnak Johannes Landi feljegyzései. 1682-ben a kurucok foglalták el, majd császári katonaság tartózkodott a várban.⁵ Az erősséget 1686-ban felrobbantották.⁶

3. Régészeti kutatások

Szögliget-Szádvár területén 2010 óta kisebb-nagyobb léptékű régészeti feltárások zajlanak a Herman Ottó Múzeum,⁷ a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Észak-magyarországi Irodájának a munkatársai, valamint a Szádvárért Baráti Kör tagjainak a segítségével. A szondázó jellegű feltárásokra épülő kutatásokat megelőző két évben (2008–2010) a falak állagvédelmét végezték el. Az azóta töretlenül zajló kutatások eddig a vár nagyjából 15–20%-át fedték fel.

Ahogy az az egyes típusok leírása után látható lesz, a több mint egy évtizede zajló feltárások során elsősorban kutatóárkok nyitására volt lehetőség, melyeket a vár területén elszórtan jelöltek ki. A falsíkok előterének tisztítása, valamint szintsüllyesztése mellett néhány épületként értelmezhető objektum kutatására került sor. A dolgozat témáját adó kályhacsempetípusok jellemzően a felső humuszos omladék-, valamint hulladékrétegeként meghatározható feltöltésből kerültek elő. Sajnos a stratigráfiai adatok, valamint az anyag erőteljes kevertsége nehezíti az értelmezésüket.

4. A területmustra díszítőeljárása

A területmustra – vagy ahogy még a szakirodalomban találkozhatunk vele, textil-, tapéta-, brokát- vagy veretminta⁸ – a 17. századi kályhásság meghatározó díszítőeleme. Feld István szerint a 16. század közepén alakulhatott ki német területeken, s onnan jutott el hazánkba is különféle közvetítők által.⁹ Egyik első hazai, ismert képviselői a – valószínűleg salzburgi műhelyből származó – Decs-Ete mezővárosában lelt vegyesmázás, területmustrás kályhacsempék.¹⁰

A területmustra előképei a keleti eredetű arabeszkék és brokátok lehettek.¹¹ Az alapvetően geometrikus és növényi ornamentikájú csempék egymás mellé illesztésével rajzolódik ki előttünk a területmustra, avagy a végtelenbe továbboszóható motívum.¹² A minta folytonosságát a keret minden esetben megtöri, ennek ellenére ugyancsak a területmustrás kályhacsempék körébe sorolhatjuk az így díszített példányokat is. Úgy gondolom, a keretelt és a keret nélküli csempék között nem lehet időbeli különbséget tenni, hiszen mindkettő megtalálható a 16. és 17. században is. A keret nélküli darabok valamivel gyakoribbak a 17. században. Véleményem szerint azokat a Miskolci Mihály-műhelykörbe sorolt csempéket is

⁵ DÉNES 1983, 106; DÉTSHY 2004, 20–23.

⁶ Bécs, 1686. április 26: „tegnap a titoktanácsban elvégeztetett... Eperjest, Regécset, Bodoköt, Szádvárat elrontják” (SZILÁGYI 1870, 85; DÉTSHY 2004, 23).

⁷ Az ásatásokat 2010 óta Gál Viktor vezeti, 2010–2012 között Pusztai Tamás, 2013–2014 között Miskolczi Melinda, s 2015–2018 között Horváth Antónia segítségével.

⁸ A motívum jellegét a legjobban a területmustra kifejezés írja le (ANDERKO 2021, 15).

⁹ FELD 2002, 45.

¹⁰ VIZI 2015, 344.

¹¹ VIDA 2008, 59.

¹² FRANZ 1969, 99–100; GYURICZA 1992, 25; FELD 2002, 45; ANDERKO 2021, 14.

terülmustrásnak lehet tekinteni, melyeket kezdetleges szerkesztésű felpálcák díszítenek. Hiába töri meg őket keret, a minta ugyanúgy kirajzolódik, s folytatódik.¹³

A reneszánsz textilművészetben gyökerező területmustra két legelterjedtebb formája az egymásba kapcsolódó szív minta, melynek közeit levelek és margaréták töltik ki, valamint a félkörívvel tagolt ágas-leveles motívum. Mindemellett – ahogy az lentebb is látható – igen sokféle változatával találkozhatunk akár egy lelőhely anyagán belül is. Az előbbieken említett két minta a morvaországi habán telepeken alakult ki. A területmustra már a habánok előtt is ismert volt, ők csak a minta terjesztésében játszottak kulcsfontosságú szerepet.¹⁴ Mivel a nevük e díszítőeljárással szorosan kapcsolatba hozható, sok esetben nehéz eldönteni, hogy mely a habánok által készített és terjesztett, és mely a tőlük független típus.¹⁵

5. A szádvari területmustrás kályhacsempék

A Szádvár várában folyt ásatások (2009–2023) anyagát tüzetesen megvizsgálva összesen hét különálló területmustrás típust tudtam elkülöníteni, jelen dolgozatban öt ismertetésére vállalkozom.¹⁶

A fehérre,¹⁷ narancssárgára vagy vörösre égetett darabokat csillámos homokkal és apró kavicssal soványították. A jellemzően zöldmázzal ellátott, de máz nélküli darabokat is tartalmazó anyag egészen biztosan használatban volt, amire a kályhacsempék hátoldalán – néhány apró töredék kivételével – látható fekete korom utal.

5.1. 1. típus: A Miskolci Mihály-körbe tartozó, monogramos kályhacsempe

Az e csoportba sorolható összesen 37 töredéket csillámos homokkal és apró kavicssal soványították, valamint eltérő mértékben vörös/fehér zárványok nyomai is megfigyelhetők anyagukban. Eredetileg szürke agyagból készültek,¹⁸ melyre a csempék szürke/kékes-szürkés törésfelülete utal. Külső felületük a kiégetés során többnyire világosra, a rózsaszín különböző árnyalataira változott. A vár területéről a típus egyetlen ép vagy teljesen kiegészíthető példánya sem látott napvilágot, viszont a párhuzamai alapján¹⁹ négyzetes formátumú lehetett.²⁰ Alapvetően mázatlan típusról van szó, azonban három töredék teljes felületén világos zöldmáz [2. tábla 1], illetve további négyen nyomokban zöld/zöldesbarna mázazás figyelhető meg. Valószínűleg másodlagosan is felhasználhatták ezeket a csempéket, melyre az utólagos meszelés utalhat [2. tábla 3]. A meszes foltok felülete erősen repedezett, több esetben is a máz feletti réteget vonták be vele.²¹ A meszelés a mázatlan darabokon is gyakori

¹³ Erre az állításra lásd példaként a dolgozatban is tárgyalt típusokat.

¹⁴ PAJER 1983, 110–113; FELD 2002, 45–46; RINGER 2022, 111.

¹⁵ VIDA 2008, 59–60.

¹⁶ A maradék két típus közül az egyiket egy korábbi munkámban részleteztem (HORVÁTH 2023, 97–126), jelen dolgozatban az arról az anyagról alkotott képet is szeretném bővíteni. A hetedik csoport pedig vegyesmázás, amelyet itt nem tárgyalok.

¹⁷ A fehér szín a kerámiáknál tágan értelmezendő, ugyanis a halványsárgás, rózsaszínes és világosszürke árnyalatokat is érthetjük alatta (VÉNINGER 2017, 785).

¹⁸ FARKAS 2021, 19–20.

¹⁹ Lásd lejjebb.

²⁰ A legnagyobb töredék mérete: 20×11,5×4,2 cm [2. tábla 3].

²¹ RAKONCZAY 2018, 225; TOMKA 2009, 365.

jelenség. Egy esetben nagyon jól megfigyelhető a másodlagos égés nyoma, amelyre a lap-csempe sarkában látható fekete folt utal [2. tábla 3], illetve több kisebb-nagyobb töredéken is másodlagos égés jeleit véltem felfedezni, mely véleményem szerint azok használatából ered.

A csempetípus kidolgozása nem éppen gondos. A lapos plasztikájú mintát elnagyolt, nem egységes keretezés övezi. A csempét hornyolt félpálcák tagolják, melyek között sugaras elrendezésű levélmotívumok töltik ki. A típus közepén téglalap formában három betűből álló monogram olvasható, a betűket két-két pont választja el egymástól. A szádvári példány puritánsága azt sejteti, hogy készítője – aki a betűk kidolgozásából ítélve talán írni sem tudott – egy korábbi monogramos csempét alapul véve faragta ki a negatívot. Az első betű keskeny, nehezen értelmezhető, de talán „N”-ként olvasható, az utána álló „B” is módosult, a hasa kettévált, valamint az ezt követő „C” is inkább növényi indává alakult át. Így az elnagyolt felíratban „NBC” monogram látható [2. tábla 2].

A típus analógiája több északkelet-magyarországi lelőhelyről ismert, például Szendrő, Ónod [6. tábla 1]²² és Eger²³ várából [6. tábla 2], valamint Szolnokról,²⁴ illetve a szécsényi és a füleki mezővárosból²⁵ is. A párhuzamok sorából említésre méltó az egri, illetve a szécsényi darab, mivel ezek felírata a többivel ellentétben jól kivehető. Az egri példány esetében fordított sorrendben „MBC” felírat,²⁶ míg a szécsényi darabon „BMC” olvasható.²⁷ Több elmélet is született a betűkapcsolatok megfejtésére,²⁸ de úgy gondolom, a szádvárral egyik sem feleltethető meg egyértelműen.

5.1.1. Az 1. típus előkerülési helyei, keltezése

Az 1. típus a külső vár területén koncentrálódott nagyobb számban. A külső vár déli fala mentén, az egykori várkaputól a Német bástyaig húzódó 15–20 méteres szakaszon végzett szintsüllyesztési munkálatok során került elő néhány darabja [1. tábla 2; 2. tábla 2, 4].

Az állagvédelemmel megóvott déli várfal mentén kijelölt 1. kutatóárok felső omladékrétegének elbontása után egy 190×140 cm-es, kövel alapozott elpusztult kályha maradványát fedezték fel [1. tábla 2; 2. tábla 5].²⁹ A kályha északi és keleti oldala mentén *in situ* tártak fel több típushoz tartozó egész, valamint töredékes kályhacsempét [2. tábla 3]. Az 1. típusú kályhacsempék mellett jelentős számban fordultak elő máz nélküli, centrálisan elhelyezkedő növényi motívumokkal díszített darabok, melyek többsége ugyancsak utólagosan meszelt.³⁰

²² TOMKA 2009, 373.

²³ KOC SIS 2019, 85.

²⁴ Ádám Márk szíves szóbeli közlése.

²⁵ ANDERKO 2021, 93.

²⁶ KOC SIS 2019, 83.

²⁷ ANDERKO 2021, 93.

²⁸ Kocsis Edit és Tomka Gábor a „CMB” feloldásaként egy katolikus háziáldásra gondolnak, de lehetséges, hogy a három napkeleti bölc (Caspar, Melchior, Balthasar) kezdőbetűjeként értelmezhető. Kocsis Edit elveti annak a lehetőségét, hogy a monogram a készítő nevének a rövidítése volna (KOC SIS 2019, 83–84; ANDERKO 2021, 93).

²⁹ A kályha pusztulási idejét egy kályhacsempében talált 1557-es, I. Ferdinánd által veretett ezüstdénár keltezheti. A kályhához tartozó épület nyoma nem jelentkezett, ezért kőfalak hiányában könnyűszerkezetes épületre gondoltak. Az épületet 1557 után pusztíthatták el, talán a vár 1567-es ostroma során (GÁL-MLAKÁR 2011, 74–76; GÁL-MLAKÁR 2012, 81).

³⁰ GÁL-MLAKÁR 2011, 5. kép.

Nagy valószínűséggel ezek az itt feltárt kályha alkotórészei lehettek, hiszen kialakításuk, anyaguk, s az utólagos meszesedésük is összekapcsolja őket.³¹ Tomka Gábor az ónodi leletek csekély példányszáma miatt úgy gondolja, hogy egy kályhán kevesebb darabot használhattak fel, s csak a hangsúlyosabb helyekre rakták fel őket, mint egyfajta márkajelzés.³² Ennek a gondolatnak a szádvári körülmények sem mondanak ellent, hiszen a kályha közvetlen, valamint tágabb környezetéből összesen hét töredék ismert.³³ A kályha további darabjai a 2. árokból is előkerültek [1. tábla 2].³⁴

A belső vár területéről három kutatóárkot emelnék ki [7. tábla]. A 38. és az 51. árok felszínhez közeli rétegéből került elő néhány, az 1. típusba sorolható darab.³⁵ Az 51. árokra merőlegesen nyitott 55. kutatóárok 30–40 cm-es mélységében is jelentkeztek ilyen töredékek. A humuszréteg alatt a 20–30 cm vastagságú, keményre taposott, világosbarna, habarcsszemcsés réteg (s526) feltételezhetően a várudvar 17. századi járószintje. E réteg felett kb. 15 cm-rel egy köves, aránylag kemény rétegben nagy mennyiségben, rendszertelenül jelentkező kályhacsempéket tártak fel. Az s527-es réteget szemétréteggént lehet értelmezni.³⁶ Az 55. árokból az 1. típus mindössze három apró, zöldmázzal borított töredéke bukkant a felszínre [2. tábla 1; 7. tábla].

Tomka a típust a Miskolci Mihály-féle kályhacsempék körébe sorolta, elsősorban a díszítése miatt. Kocsis Edit az egri darab sárgás- és barnászöld mázazása miatt feltételezte, hogy az a műhelykör kései időszakában, a 16. század második felében készülhetett.³⁷ Rakonczay Rita a csábrági Miskolci Mihály-körbe tartozó daraboknál³⁸ hangsúlyozta, hogy azokat a másodlagos meszelés miatt akár még fél évszázadig is használhatták, amit a keltezés szempontjából fontos figyelembe venni.³⁹ Az 1. típus a 16–17. századi feltöltésrétegekből, hasonló kialakítású és anyagú, másodlagosan felhasznált (meszes) csempékkel együtt került elő, melyeket az ásató Gál Viktor a 16. század második felére keltezett.⁴⁰ A csempék utolsó felhasználását a 16. század közepére/második felére tehetjük, melyet a kályha pusztulási rétegében talált 1557-es dénár is támogat.

5.2. 2. típus: A Miskolci Mihály-körbe sorolható kályhacsempe

A vörösre égő agyagból készült, csillámos homokkal és apró kavicsal soványított típushoz közel 60 töredék tartozik. Egy teljesen rekonstruálható példány is a csoport része, melynek mérete 20×21×4,6 cm [3. tábla 1]. Megjegyzendő, hogy egy féltucatnyi, szürke törésfelületű csempe is ide sorolható. A közel négyzet alakú csempéket engóbozták, hogy a zöldmáz különböző árnyalatai – a világoszöldtől egészen a sötétzöldig – minél élénkebben

³¹ HOM Rég. Ad. 9420/2011, 265. doboz; GÁL-MLAKÁR 2011, 74–76.

³² TOMKA 2009, 373.

³³ Az 1. árok s4 rétegéből, valamint a külső vár déli fal tisztítása során előkerült darabokra értendő.

³⁴ GÁL-MLAKÁR 2012, 80–81.

³⁵ HOM Rég. Ad. 6525/2017, 295. doboz; 7628/2022, 420. doboz; GÁL 2017, 123–130.

³⁶ HOM Rég. Ad. 7794/2024.

³⁷ TOMKA 2009, 373; KOCIS 2019, 83.

³⁸ A csábrági csempék nem az 1. típusnál ismertetett motívummal vannak ellátva, csupán egyéb, a műhelykörhöz sorolható típusokról van szó.

³⁹ RAKONCZAY 2018, 231.

⁴⁰ GÁL-MLAKÁR 2011, 81, 5. kép.

mutassanak. A zöldmázás darabok mellett mázatlan töredékek is megtalálhatók, melyeknél néhány esetben megfigyelhető volt az előlapjukra, illetve az oldallapjukra rácsöppent vagy ráfolyt zöld máz.

E csempéket további három altípusba lehet osztani, melyek motívuma ugyanarra a sémára épül, ugyanakkor a formák méretbeli különbségével kell számolnunk. Alapvetően a csempék keretelt előlapját ovális formából kiinduló, majd ugyanabba érkező visszahajló indák díszítik, melyek közét tarajos szélű levelek kompozíciója, valamint rombusz és ovális formákból felépülő motívumok töltik ki [3. tábla 1]. Ehhez hasonló felépítést a korábban tárgyalt 1. típusú csempénél figyelhetünk meg, ahol ugyancsak megtalálható a visszahajló indák motívuma, valamint az ovális tagból kiinduló formák is rokoníthatók vele.

A második altípusban több apróbb részlet figyelhető meg. A kisebb ovális formákhoz két-oldalt egy-egy háromszirmú virág csatlakozik, valamint a középpontjában lévő tarajos szélű levelek elvesztik a fodrozottságukat és sokkal egyenesebb vonalat követnek, továbbá több levélmotívum fogja őket közre [3. tábla 2].

A harmadik altípusba sorolt darabok szinte egyveleget képeznek az 1. és a 2. típusnál látott motívumokból. Itt is megtalálhatók az ovális formákból kiinduló indák, azonban már rácsozott felülettel, illetve – mint ahogy azt a monogramos Miskolci Mihály-féle csempén láthattuk – a sugaras elrendezésű levélmotívumok is, de a csempe középpontját a 2. típus kompozíciója tölti ki szabálytalanabb elrendezésben [4. tábla 1–2].

Úgy gondolom, hogy a motívumkincse alapján a Miskolci Mihály-féle műhelykörbe beleillő, azonban eddig ismeretlen típussal kell számolnunk. Párhuzamaként egyetlen, közel hasonló kompozíciójú csempét találtam Sáros/Šariš (Szlovákia) várából [6. tábla 3],⁴¹ melyet zöldmázás textilmotívumos csempének írtak le a 16–17. századból.⁴²

5.2.1. A 2. típus előkerülési helyei, keltezése

A külső vár Német bástyához közel eső területein több olyan kutatóárkot jelöltek ki, ahonnan a 2. típus egyes darabjait ismerjük [7. tábla]. Ezek a 12., 13. és a 17. árok felső humuszos rétegeből is napvilágot láttak.⁴³ A Német bástya keleti falának a belső síkja mentén nyitott II. szelvényben a humusz alatti, 17. századra keltezett feltöltési rétegben – két darab kivételével – csak mázatlan töredékek⁴⁴ voltak megtalálhatók. Ugyancsak a külső vár területéről, a XVI. szelvény nagy köves, földes omladéka alól egy mázatlan példány került elő.⁴⁵

A középső várban nyitott 14. árok kb. 150–200 cm-es mélységében 16–17. századi kerámia mellett a 2. típus is képviseltette magát [4. tábla 2; 7. tábla].⁴⁶ A belső várban, az ún. Dél-nyugati bástya területén hozták létre az 50. árkot, melyből további kályhacsempék kerültek

⁴¹ 1608-ban Báthory Gábor birtoka lett Szádvár a sárosi uradalommal együtt (DÉTSZY 1969, 148). A közös birtokos személyéből következtethetünk egyfajta kapcsolatra a két erősség között, talán a hasonló/módosult motívum meglétét is lehet ezzel magyarázni.

⁴² CHOVANEC 1996, 60, Kat. 82.

⁴³ HOM Rég. Ad. 5623/2013, 300. doboz; 5525/2013, 295. doboz; GÁL-MLAKÁR 2013, 132–135; GÁL 2014, 110–114.

⁴⁴ Összesen kilenc darab.

⁴⁵ HOM Rég. Ad. 6923/2020, 377. doboz; 7043/2020, 382. doboz; GÁL 2019, 189–212.

⁴⁶ HOM Rég. Ad. 5623/2013, 300. doboz; GÁL-MLAKÁR 2013, 132–135.

elő [4. tábla 1; 7. tábla].⁴⁷ A 49. árok humuszos omladékrétegéből 2. típusú darabok szintén napvilágot láttak.⁴⁸ A tárgyípus legnagyobb mennyiségben a Felsővár 55. árkanak s527-es rétegéből ismert.⁴⁹

Ami a keltezést illeti, egyetlen zárt, jól keltezhető réteghez sem lehet kötni a darabokat, melyek kivétel nélkül a vár különböző pontjairól, 16–17. századi feltöltésrétegből származnak. A leletcsoport egyetlen közelinek mondható párhuzamát is erre a periódusra helyezték, így a 2. típust is erre a szélesen értelmezhető intervallumra datálom.

5.3. 3. típus: Mozaikmintás kályhacsempe

A 33 töredéket számláló csoportot változatosra égették ki, halvány rózsaszínes, sárgás-rózsaszínes, narancsvöröses, s vörös anyagúak egyaránt megtalálhatók képviselői között. A töredékesen megőrződött, csillámos homokkal, s apró kavicsal soványított típus valószínűleg négyzetes formátumú lehetett.⁵⁰ A világos és sötét zöldmázzal bevont csempék közül összesen négy esetében – melyek anyaga vörösre volt égetve – figyeltem meg vékony engóbréteget. Szinte kivétel nélkül az összes töredék máza felhólyagzott, ami valószínűleg a túl magas hőfokon való égetés következményeként alakulhatott ki. Hasonló jelenségre utalhat a zöldmáz sárgásra, valamint rozsdabarnára való színeződése, mindkét esetre 1-1 példát ismerünk a lelőhelyről.⁵¹

E csempecsoportnál megfigyelhető, hogy a motívumok kevésbé plasztikusak, szinte alig emelkednek ki a síkból. Valószínűleg kopott negatívot használhatott a készítőjük. A nem épp alapos kidolgozást támasztja alá az egyes darabok hátuljára nagyon vastagon ráégett zöldmáz. A keretelt előlapú csempét kettős kerettel ellátott, orsó alakú mezőkben található stilizált növényi motívumok díszítik, melyek összesen három sorban helyezkednek el, úgy, hogy két egész mező mellett egy felezett motívum alkot egy sort. Hasonló orsó formájú elrendezés a morvaországi Strážnice településének leletein ismert [6. tábla 4], melyeket a kutatójuk, Jiří Pajer mozaikcsempéknek nevezett.⁵² Morvaországi környezetben igazán kedveltnek számított ez az orsó alakú felosztás.⁵³ Hazánkban eddig egy távolabbi párhuzamára leltem Füzér várából [6. tábla 5]. A hasonló kialakítású, geometrikus vonalakat magába foglaló vörös anyagú, máz nélküli kályhacsempét Simon Zoltán a lelőköri körülmények alapján az 1527 körüli évekre helyezte.⁵⁴

5.3.1. A 3. típus előkerülési helyei, keltezése

A külső vár déli falára merőlegesen kijelölt 16. árok [7. tábla] 40–50 cm mélységű pusztulási rétegében a 3. típus egy saroktöredéke jelentkezett.⁵⁵ A belső vár 26., 49., 50. [4. tábla

⁴⁷ HOM Rég. Ad. 7389/2021, 405. doboz; GÁL 2021, 133–149.

⁴⁸ HOM Rég. Ad. 7628/2022, 420. doboz.

⁴⁹ HOM Rég. Ad. 7794/2024. A réteg részletesebb leírását lásd az 5.1.1. fejezetben.

⁵⁰ A legnagyobb töredék mérete: 21,5×12,5 cm, a mélysége nem volt mérhető [4. tábla 3].

⁵¹ ANDERKO 2021, 18.

⁵² Ezen csempék hasonló kompozíciója miatt neveztem el, s vettem át ezt a megnevezést e csoportra.

⁵³ PAJER 1983, 113.

⁵⁴ SIMON 2000, 99–100, 42. ábra 13.

⁵⁵ HOM Rég. Ad. 5525/2013, 295. doboz; GÁL 2014, 110–114.

4; 7. tábla], valamint az 55. árok [4. tábla 3; 7. tábla] felső, 16–17. századi leletanyagot tartalmazó omladékrétegéből kerültek elő egyes példányai.⁵⁶ A szádvári megfigyelések alapján egyetlen, valós réteghez kötött saroktöredék ismert a 16. árok s117-es rétegéből, viszont közelebbi keltezést ez sem tesz lehetővé.⁵⁷ Az ismertetett típus a 16–17. századi kályhacsempek körébe illeszthető.

5.4. 4. típus: Növényi motívumos, bordával tagolt területmustrás kályhacsempe

Az összesen 17 töredéket tartalmazó csoport vörösre égő agyagból készült, homokkal, apró kavicsal soványították őket. A típus eredeti alakját nem lehetett rekonstruálni [4. tábla 5–7]. A többnyire sötétzöld mázzal bevont, keret nélküli töredékeken engóbozást nem lehetett megfigyelni. A csempe sarkából leveles-tulipános motívum nő ki, melyet egy félnégyzet alakú borda szegélyez. Az oldalak felezési pontjánál látható félkör alakú bordatag között leveles szárazak, a képmező közepét szintén leveles szárazak, valamint tulipános díszítések megkettőzése tölti ki. Egy töredék alapján a típusnak egy másik változatával is számolnunk kell, itt az előlap felezési pontjánál szögletes bordával tagolt, megkettőzött leveles-tulipános motívum látható [4. tábla 6]. Párhuzama eddig ismeretlen.

Érdekeség, hogy sok ponton hasonlóságot véltem felfedezni egy másik, ugyancsak Szádvár területén feltárt területmustrás kályhacsempetípussal, amely egy zárt, jól keltezhető rétegből került elő.⁵⁸ A legszembevetőbb hasonlóság a csempék anyaga és máza között van. Kialakításukban is vannak egyezések, mindkét típusnál jól látható, hogy a keret nélküli képmezőt ívelt, illetve szögletes bordák tagolják, emellett pedig a díszítmények, a leveles szárazak kialakítása is hasonlóságot mutat. Nem kizárt, hogy e két típust egy fazekasműhelyben gyártották.

5.4.1. A 4. típus előkerülési helyei, keltezése

A típus egy képviselője a Német bástya előterében kijelölt 12. árok [7. tábla] 17. századi feltöltésrétegéből került elő. Az ún. Csiga felső kapujának keleti felén kialakított 4. árokból a típushoz tartozó legnagyobb töredék [4. tábla 6; 7. tábla],⁵⁹ a 17. árokból két darab bukkant a felszínre [4. tábla 5; 7. tábla].⁶⁰ A középső és a belső várrészeket összekötő, többszintes kaputorony omladékában (33. árok) legalább 13 kályhacsempetípust lehet elkülöníteni, melynek a 4. típus is a részét képezi, továbbá a 29. árok omladékából is ismert képviselője [4. tábla 7; 7. tábla].⁶¹ A korábban említett hasonlóságok miatt ezt a csoportot a 17. század első felére helyezem.

⁵⁶ HOM Rég. Ad. 7389/2021, 405. doboz; 7628/2022, 420. doboz; 7794/2024; GÁL 2015, 119–122; GÁL 2021, 133–149.

⁵⁷ HOM Rég. Ad. 5525/2013, 295. doboz.

⁵⁸ HORVÁTH 2023, 97–126.

⁵⁹ GÁL 2012, 85.

⁶⁰ HOM Rég. Ad. 5525/2013, 295. doboz; GÁL 2014, 110–114.

⁶¹ HOM Rég. Ad. 6207/2017, 329. doboz; GÁL 2015, 119–122; GÁL 2016, 139–146.

5.5. 5. típus: Habán félköríves motívumú kályhacsempé

A vörös agyagból készült, narancsvörös/vörösre égetett, csillámos homokkal és apró kavics-csal soványított csempék csoportját egy majdnem teljesen kiegészíthető lapcsempé, melynek mérete: 20,5×20,5×5 cm [5. tábla 1], valamint további 12 töredék alkotja. A csempék megtartásából arra lehet következtetni, hogy azok minden bizonnyal utólag megéghettek. Több esetben is nehéz az eredeti színükre következtetni, de valószínűleg a teljes együttes zöldmázas lehetett. Az egyik nagyobb csempetöredék sárgára színeződött, s fekete égésnyomok keletkeztek rajta, ennek ellenére elvéve eredeti zöld színe is megőrződött [5. tábla 4]. További öt darabon hasonló jelenséget lehetett megfigyelni.

A keret nélküli csempé mustáját két félkörív, illetve négy negyedkörív alkotja. A csempék egymás mellé helyezése adja ki a teljes motívumot, ebben az esetben az egymást metsző teljes köröket. A körök közeit hatágú szegfűmotívum tölti ki, melyek közepét mandula alakú levélforma zárja le. A negyedköríveken kívül eső részeket egyrészt T alakú elrendezésben szívotívummal lezárt, tagolt formájú levelek, másrészt megkettőzött stilizált növényi motívumok díszítik, melyek találkozása egy rombuszformát alkot [5. tábla 2]. A csempetípus előfordulása Morvaországtól az északkelet-magyarországi régióon keresztül egészen Erdélyig ismert, a teljesség igénye nélkül: Strážnicéről (Csehország) [6. tábla 6],⁶² Füzeről,⁶³ Sárospatakról,⁶⁴ Regécről,⁶⁵ Csengeréről,⁶⁶ Kalotaszegről/Țara Călatei (Románia)⁶⁷ és Csíksomlyóról/Șumuleu (Románia) is.⁶⁸

Ez a motívum a morva habán udvarok területén alakult ki, majd innen terjedt el szélesebb körben a 17. század folyamán, viszont keletre haladva a minősége fokozatosan romlott, kialakítása átalakult.⁶⁹ Míg a füzeri zöldmázas példányok nagyon közeli rokonságot mutatnak a morvaországi darabokkal,⁷⁰ a szádvári és az annál keletebbre lévő csempék motívumkincsében egyre több eltérés figyelhető meg. Elsősorban a negyedkörívek közeit kitöltő motívumokban látszik a különbség. Úgy gondolom, hogy ezekben az esetekben is a habán motívumkincs továbbélésével kell számolnunk.⁷¹ Annak ellenére, hogy egy módosult minta érkezett a térségbe, elképzelhető, hogy valóban habán mester munkája lehet. Attól függetlenül, hogy a szádvári nem negatívazonos példánya a morvaországi habán telepeken előkerült

⁶² PAJER 1983, obr. 54.

⁶³ SIMON 2000, 30. ábra 4.

⁶⁴ RINGER 2022, 108. kép a.

⁶⁵ SIMON 2015. A regéci csempé kék-fehér mázas.

⁶⁶ Habán jellegűnek leírt mázatlan kályhacsempé (FÁBIÁN 2006, 296, 18. kép).

⁶⁷ 1674-ből származó, habán hatású erdélyi kályhacsempé (VÉGH 1977, 18. ábra a, 12. kép).

⁶⁸ A brokátmintás csempéknek leírt darabokat a szerző a 18. század első felére helyezi (LÁSZLÓ 2014, 70, 6–10. kép).

⁶⁹ GYURICZA 1992, 27; DÖRY 2008, 606.

⁷⁰ GYURICZA 1992, 27.

⁷¹ László Károly leírta, hogy Csíksomlyón a helyi népművészetet külső hatások, a habánok munkái befolyásolták (LÁSZLÓ 2014, 68). Fábián László a csengeri Melith-kastélyban feltárt csempéket 17. századi habán eredetűnek határozta meg (FÁBIÁN 2006, 297). Kalotaszegen a helyi népi fazekasokra is hatott a habán mintakincs, amely több, habán kályhacsempékhez hasonló mintázatú darabot eredményezett, tehát a félköríves motívum a 17. századtól folyamatosan hagyományozódott át a népművészetbe (VÉGH 1977, 59; GYURICZA 1992, 27). Úgy gondolom, e néhány példa is alátámasztja a habán motívumkincs továbbélését.

daraboknak, nem kizárt, hogy egy újkeresztény mester keze munkája lehetett. Van forrásunk ugyanis arra vonatkozóan, hogy Szádváron éltek habánok.⁷²

5.5.1. Az 5. típus előkerülési helyei, keltezése

Az 5. típus három helyen látott napvilágot: a 49., az 50., valamint az 55. árok feltöltésrétegeiben [7. tábla].⁷³ E csempetípus esetében szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen bő szakirodalmi adatokkal rendelkezünk róla, így keltezése sem ütközik komolyabb nehézségbe, lévén, hogy ez a forma a 17. század előtt nem ismert.

6. A kályhacsempék lehetséges eredetéről és készítőiről

6.1. A Miskolci Mihály-kör kályhacsempéi

Az 1. típust biztosan a Miskolci Mihály-kör kályhacsempéi közé sorolhatjuk. Voit Pál az egri és a diósgyőri feliratos kályhacsempék, valamint a történeti adatok alapján Miskolci Mihály körét 1557–1576 közé helyezte. Azonban ez a közel két évtized egy bizonyos, Miskolcon tevékenykedő Fazekas Mihály működésére vonatkozhat.⁷⁴ Boldizsár Péter, Kocsis Edit és Sabján Tibor rámutattak arra, hogy az ún. „Csalogány utcai” színesmázás csempéket e kör korai példányainak lehet tekinteni. A Budán tevékenykedő mesterek az 1541-es török hódítást követően menekülhettek a gömöri régióba, s innen láthatták el a térséget jó minőségű, fehér agyagból készült tárgyakkal. Ezen felvidéki műhely negatívjait felhasználva tevékenykedhetett Miskolci Mihály a Voit által megadott időintervallumon belül.⁷⁵ Tomka Gábor Szendrő-Felsővár kapcsán – melyet 1590 után kezdtek el építeni – felhívja a figyelmet arra, hogy a körhöz sorolható típusok a 17. század elején is tovább élhettek.⁷⁶ Rakonczay Rita Csábrág/Hrad Čabrad’ (Szlovákia) anyaga esetében a motívumkincs átvételéről, vándorlásáról írt. Az előkerült leletanyagot a 16. század végére, 17. század elejére keltezte, melyet a meszelésük miatt másodlagosan felhasználhattak, majd ezután kerülhettek a 18. századi feltöltésrétegbe. Ez is jól mutatja, hogy egy adott műhelykör időkereteit tágabban kell, s érdemes is értelmezni.⁷⁷

A Miskolci Mihály-kör jellegzetes motívumainak megléte miatt a 2. típust is ebbe a csoportba soroltam. Kissé ellentmondást kelthet a vörös agyag, valamint az engóbozás, hiszen a Miskolci Mihály-kör csempéit jellemzően fehérre égő agyagból készítették, és nem is engóbozták őket.⁷⁸ Úgy gondolom, hogy ez esetben is a minta átvételéről és annak módosulásáról lehet szó, a tárgyakat a fazekas saját vagy a megrendelőjének az igényére alakíthatta ki.

⁷² 1680-ban Szádváron a kurucok „nem kevés prédát vittek el az Sidoktul, Uy keresztényektül és Görögöktül” (KATONA 2001, 196).

⁷³ HOM Rég. Ad. 7628/2022, 420. doboz; 7794/2024.

⁷⁴ VOIT 1954, 119–120; TOMKA 2009, 377; RAKONCZAY 2018, 231.

⁷⁵ BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 33; RAKONCZAY 2018, 229.

⁷⁶ TOMKA 2009, 377.

⁷⁷ RAKONCZAY 2018, 229–231.

⁷⁸ TOMKA 2009, 359; RAKONCZAY 2018, 224; KERTÉSZ–ÁDAM 2023, 43.

6.2. A habán eredet kérdése

A 3. típus közeli analógiája nem ismert, viszont kompozíciójában a morvaországi Strážnice lelőhely anyagához hasonlítható. Baron Ludwig Döry a gótikából származtatja a csoport mustráját, mely Morvavidéken és Lengyelországban is igen népszerűnek számított az 1600-as évek elején. Strážnice (Csehország), Hranice (Csehország) és Vörskö/Červený Kameň (Szlovákia) lelőhelyek anyagából arra következtet, hogy a habánok is beemelték ezt a típust a munkáik közé.⁷⁹ Jiří Pajer azonban helyi formának írja le és nem köti a habánokhoz.⁸⁰ Kémenes Mónika a székelyföldi múzeumok néprajzi gyűjteményében található, orsós mezőkkel tagolt, növényi motívumos kályhacsempéket a habán mintakincs továbbéléseként értékeli.⁸¹ A szádvári csoport esetében valamilyen átvett, de már helyben készült gyártmányról lehet szó, mely habán hatást tükrözhet. Úgy gondolom, e típus esetében is jól látszik, hogy mennyire nem egyszerű a habánokhoz való köthetőség meghatározása.

Az 5. típus habán kapcsolata megkérdőjelezhetetlen. Ez a félköríves motívumú csempe az újkeresztények egyik fő termékének tekinthető, mely a morva, a sárospataki, valamint az alvinci habán udvarokban is megtalálható.⁸² Szádvárra azonban már a minta kissé átalakult formája jutott el, így negatívizonosságról nem beszélhetünk.

6.2.1. Adalékok Szádvár egy zárt, területmustrás kályhacsempe-együtteséhez

Korábbi munkámban a 40. munkaterületen feltárt [7. tábla], egyazon kályhához tartozó – köztük területmustrás – elemeket mutattam be.⁸³ Alapozási nyomok hiányában a helyiségben már csak tárolták őket. A 2023-as tanulmányomban több szempont figyelembevételével habán munkának írtam le a tárgyakat, s már ekkor feltűnt, hogy milyen problémás is a habán eredet meghatározása. Egyes vélemények alapján az említett leletegyüttes nem tekinthető habán gyártmánynak, mivel nem illeszthető be az újkeresztényekről eddig megismert képbe. Véleményem szerint azonban nem szűkíthető le a kályhásságuk a Magyarországon már jól ismert, két ólommázás, területmustrás típusra, hiszen több adatunk is van arra vonatkozóan, hogy az anabaptisták más csempék készítésével is foglalkoztak, mely adatok rövid ismertetésére vállalkozom az alábbiakban.

6.2.2. Egyéb, habánnak tartott kályhacsempék

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül a két leggyakrabban előforduló ólommázás, területmustrás típuson felül a szakirodalomban általam eddig fellelt darabokat igyekeztem összegyűjteni. Az alvinci habán telep feltárása során a jellegzetes szív-motívumos, valamint félkörívekkel ellátott darabok mellett több olyan típus is a felszínre került, melyek előkerülési helyükből kiindulva habán terméknek tekinthetők. A T alakú idomokból álló kompozíció [8. tábla 1], valamint a geometrikusan megszerkesztett, köreiben margarétamotívumokkal

⁷⁹ DÖRY 2008, 596–597.

⁸⁰ PAJER 1983, 113.

⁸¹ KÉMENES 2004, 256, 12. tábla.

⁸² BUNTA 1973, 21.a–d, 22.a kép; PAJER 1983, obr. 54, obr. 58; RINGER 2022, 111.

⁸³ HORVÁTH 2023.

ellátott kályhacsempe [8. tábla 2] az alvinci (Vințu de Jos, Románia) habán telepről és a borbereki (Vurpăr, Románia) várból is ismert.⁸⁴ Utóbbi ornamentikával ellátott csempe a csík-szeredai (Miercurea Ciuc, Románia) Mikó-várkastélyban is megtalálható, melyet a kivitele, illetve díszítése alapján Kémenes a szívmotívumos típushoz hasonlóként értelmez. A hasonlóságok miatt a szerző úgy gondolja, hogy azok ugyanazt a kályhát díszíthették.⁸⁵

Ugyancsak Alvincről származik egy maszkos, évszámmal ellátott zöldmázas kályhacsempe-sorozat, amely azért is érdekes, mert a habánok szigorú rendtartásai tiltották a figurális ábrázolást.⁸⁶ A tilalom ellenére egy 1618-as évszámmal ellátott csempén mégis megtalálható az ábrázolásmód.⁸⁷ Sárospatakon – az egyetlen, mai Magyarországon feltárt habán műhelyben – kétfejű sast ábrázoló nyomódúc és színesmázas töredékei kerültek elő.⁸⁸ Ahogy látható tehát, a habánok nem csak területmustrás kályhacsempéket készítettek.⁸⁹ A területmustra térhódítása – a 16. század közepe – előtt a jellemző habán eredetű formának a medalionos csempe számított.⁹⁰ A barkói (Brekov, Szlovákia) növényi-geometrikus mintás csempét is habánnak nevezte Ivana Strakošová, viszont erről több szót nem ejtett a publikációjában.⁹¹

Visszatérve a zárt leletegyüttes részét képező területmustrás csempékre, s megvizsgálva a legközelebbi – kassai és diósgyőri – párhuzamaikat, az tűnik fel, hogy amíg utóbbi esetében a kályhacsempét közlők nem írtak habán kapcsolatról,⁹² addig az előbbi analógia esetében a szerző habán hatásról számolt be. Kassán nagyon kedvelték a területmustrás mintákat, több típus is napvilágot látott a Miklós-börtön alatti fazekasműhely feltárása során, köztük rozettákkal és végtelen körökkel díszített vegyesmázas csempék is, melyek nagyon közeli rokonságot mutatnak a habán fajanszokkal.⁹³ Szembetűnő a hasonlóság az egyes, habánokhoz kötött típusok díszítőmunkaiban, leginkább a margarétamotívum meglétében, s a bordák használatában. Az egymást keresztező szívmotívumos, valamint a geometrikus tagolt [8. tábla 2] változatainál látható virágmotívummal mutat hasonlóságot a szadvári.⁹⁴

Az említett szadvári kályhacsempe-együttes – a kivitel, illetve motívum tekintetében – a dolgozatban tárgyalt 4. típussal mutat rokonságot. A 3. típus esetében is felmerült a habán eredet kérdése. A felsorolt példákban látható, hogy egyes régiókban – például Morvaországban és Erdélyben – bizonyosan több típus köthető a habánokhoz, mint ahogy az a magyarországi vonatkozásában eddig látszódot, így azt gondolom, nem zárható ki, hogy az említett, két leggyakrabban megtalálható típuson felül is készítettek számunkra eddig még ismeretlen darabokat.

⁸⁴ BUNTA 1973, 66, I-21, I-22. kép; VIDA 2008, 75.

⁸⁵ KÉMENES 2004, 253.

⁸⁶ A habánok az 1580-as évektől ábrázolhattak egyszerű növényi díszeket, korábban ezeket sem engedélyezték. A szigorú képtilalom nagyjából az 1650–1660-as évekig áll fenn, ebben az időszakban tilos volt az alakok megjelenítése (KATONA 2001, 112).

⁸⁷ BUNTA 1973, 64, 96, 22b. kép; VIDA 2008, 70. Bunta Magda a figurális díszítés meglétét a megrendelők igényeinek kielégítésével magyarázta.

⁸⁸ RINGER 2022, 115.

⁸⁹ VIDA 2008, 60.

⁹⁰ PAJER 1983, 103, obr. 44, 46, 48. A csempék előlapja erősen tagolt, közepén egy medalionkorong emelkedik ki (BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 56).

⁹¹ STRAKOŠOVÁ 2007, 243.

⁹² BOLDIZSÁR–KOCIS–SABJÁN 2010, 80–81.

⁹³ MIHALIK 1942, 13.

⁹⁴ A teljesség igénye nélkül: LANDSFELD 1970, 27; PAJER 1983, Tab. XXXI. 3–4; GYURICZA 1992, XVII. ábra; KÉMENES 2004, 3. tábla 3; VIDA 2008, 91. kép; RINGER 2022, 108. kép.

6.2.3. Habán–magyar kapcsolatok

A habánokhoz való köthetőség kérdésében mindenképpen fontos szempont a habánok és magyarok kapcsolatának vizsgálata. Ezt fontos figyelembe vennünk a kutatásaink során, ugyanis szinte lehetetlen e két csoport anyagi kultúráját megbízhatóan különválasztani. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy az idők során a művészetük folyamatosan hatott egymásra. A habán edények elemzésére korábban nagyobb hangsúlyt fektetett a kutatás.⁹⁵ A kályhacsempék közül főleg az ónmázás darabok kerültek előtérbe, a zöld ólommázzal borított darabokra kevesebb figyelem irányult. Divald Kornél volt az első, aki az ónmázás edényekre vonatkozóan felvetette, hogy azok magyar vagy habán fazekas munkái lehetnek. Véleménye szerint nem helytálló minden fajanszedényt a habánoktól származtatni.⁹⁶

A habánok a 17. században – a menekülésük és/vagy szervezett letelepítésük következtében – számos területre eljutottak.⁹⁷ Az újkeresztény mesterek magukkal vitték a stílusbeli hagyományaikat,⁹⁸ ahogy azt a két legnépszerűbb típusuk esetében végigkövethettük Morvaországtól egészen Erdélyig.⁹⁹ Az alvinci letelepedésükkor, a 17. század közepén kiforrott technikával érkezhettek, mely néhány évtized elteltével a helyi körülmények hatására módosult, új elemekkel bővült. Az 1622-es kolozsvári országgyűlés határozata, valamint az 1622-es és 1625-ös kiváltságlevelé szerint az alvinci habánok bárkinek szabadon dolgozhattak rendelésre, vásárokon értékesíthették a termékeiket, amikor nem volt a fejedelmi udvarnak szüksége rájuk.¹⁰⁰

A kályhások mindig megrendelésre dolgoztak, s igyekeztek minél inkább a vásárlói igényeket figyelembe venni.¹⁰¹ Sárospatakon is hasonlóról számolnak be a forrásaink.¹⁰² A városban az újkeresztények letelepítése előtt is tevékenykedtek már fazekasok, akik valószínűleg céhet is alkothattak. A közel egymás mellett dolgozó pataki habánok és magyarok ismerhették egymás művészetét, s minden bizonnyal hathattak is egymásra.¹⁰³ A század második felére az erőszakos hittérítések következtében a habánok egy része elmenekült, más részük pedig beolvadt a helyi közösségbe, így a művészetük fokozatosan elmagyarosodott, s átalakult, viszont még egy jó ideig biztosan ápolhatták hagyományaikat. Ahogy e rövid ismertetőn keresztül is látható volt, fontos számolnunk a habán és a magyar fazekasok egymásra hatásával, s azt gondolom, érdemes lenne nagyobb hangsúlyt fordítani a kérdéskörre. Gyakorta előfordul, hogy a minőségi, ónmázás edényekre helytelenül használják az újkeresztény jelzőket,¹⁰⁴ ahogy arra Divald korábban rávilágított.¹⁰⁵

⁹⁵ Lásd például: KRISZTINKOVICH 1960, 51–71; BAJNÓCZI et al. 2011, 1–16; RIDOVICS et al. 2015, 485–515.

⁹⁶ DIVALD 1929, 192–193.

⁹⁷ KATONA 1984, 11–21.

⁹⁸ KRISZTINKOVICH 1960, 66.

⁹⁹ LANDSFELD 1970, 27; PAJER 1983, 113, 117; BUNTA 1973, 21–22. kép.

¹⁰⁰ BUNTA 1973, 20, 35–36.

¹⁰¹ BUNTA 1973, 35; VIDA 2008, 59.

¹⁰² DÉTSZY 1972, 132–133; NÉMETH 1984, 15–16.

¹⁰³ CSUPOR–CSUPORNÉ 1998, 143.

¹⁰⁴ NÉMETH 1984, 15.

¹⁰⁵ DIVALD 1929, 192–193.

7. Összegzés

Dolgozatomban Szádvár eddig napvilágot látott zöldmázás, terülmustrás kályhacsempéivel foglalkoztam. A típusok a vár különböző pontjairól kerültek elő, jellemzően a 16–17. századi feltöltésrétegekből, emiatt a stratigráfia pontosabb keltezését nem tesz lehetővé. A motívumkincs öt típusának vizsgálata során szerzett tapasztalataim azt mutatják, hogy el kell tekintenünk a dúcazonos analógiák keresésétől, s több figyelmet kellene fordítanunk az egyes motívumok közti összefüggések vizsgálatára. Egy kisebb régió belül számolnunk kell a késztermék szállításának lehetőségével, esetleg a dúc vagy a mester vándorlásával, aki magával vihette a jól ismert technikáit.

Az 1. és 2. típus hasonlósága szembetűnő, úgy gondolom, hogy jól beilleszthetők a Miskolci Mihály-féle műhelykör által lefedett felvidéki régióba. A 3. és 5. típus mintakin-cse morva hagyományokra vezethető vissza, melyek esetében szinte bizonyos a habán eredet. A szádvári zárt kályhacsempé-együttes kapcsán továbbra is helytállónak vélem a habán hatás meglétét. Az kétségtelen, hogy egyes díszítőelemei – a margaréta, a bordák, a háromszirmú virágok, a tulipánok¹⁰⁶ – rokonságot mutatnak az egyértelműen habánnak tartott formákkal. A szádvári terülmustrás kályhacsempéken keresztül igyekeztem bemutatni, hogy a korszak kályhásságát meghatározó habán munkák elkülönítése és meghatározása sokkal összetettebb kérdés annál, mint amilyennek elsőre tűnik, ezért fontos lenne megvizsgálni, hogy mit nevezünk habán és mit magyar árunak. A pontosabb meghatározások a kora újkori kályhásságról alkotott képünket jelentősen ki tudnák egészíteni.

¹⁰⁶ A habánok által leggyakrabban alkalmazott motívumok (BUNTA 1973, 62).

IRODALOM

- ANDERKO 2021 = Anderko A.: *A nógrádi-gömöri régió kályhássága*. Kézirat. Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest 2021.
- ANDERKO 2023 = Anderko A.: „Holmi dirib-darab romlott kályha...” Egy elpusztult szécsényi ház kályhája a 17. századból. *CommArchHung* (2023), 207–227.
- BAJNÓCZI et al. 2011 = Bajnóczi B. – Nagy G. – Tóth M. – Ringer I. – Ridovics A.: A sárospataki ágyúöntő műhelyben feltárt 17. századi habán kerámialeletek mázának mikroszerkezete és összetétele. *Archeometriai Műhely* 8/1 (2011), 1–16.
- BOLDIZSÁR–KOC SIS–SABJÁN 2010 = Boldizsár P. – Kocsis E. – Sabján T.: *A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi*. Miskolc 2010.
- BUNTA 1973 = Bunta M.: *Az erdélyi habán kerámia*. Bukarest 1973.
- CHOVANEC 1996 = Chovanec, J.: *A gótikától a habánokig. Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből. Kiállítási katalógus*. Sárospatak 1996.
- CSUPOR–CSUPORNÉ 1998 = Csupor I. – Csuporné A. Zs.: *Fazekaskönyv*. Budapest 1998.
- DÉNES 1983 = Dénes Gy.: *A Bódvaszilasi-medence 700 éves története*. Miskolc 1983.
- DÉTSZY 1969 = Détszy M.: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *HOMÉ* 8 (1969), 143–186.
- DÉTSZY 1972 = Détszy M.: Adalékok a sárospataki újkeresztények (habánok) történetéhez. *HOMÉ* 11 (1972), 123–144.
- DÉTSZY 2004 = Détszy M.: *Szádvár*. Perkupa–Miskolc 2004.
- DIVALD 1929 = Divald K.: Habánok vagy magyar fazekasok? *A Műgyűjtő* 3 (1929), 192–193.
- DÖRY 2008 = Döry, L. B.: Hat kályhacsempetípus vándorlása nyugatról keletre (16–17. század). *HOMÉ* 47 (2008), 593–616.
- FARKAS 2021 = Remete Farkas L.: *Régies, házi alkímia*. Budapest 2021.
- FÁBIÁN 2006 = Fábián L.: A csengeri Melith-kastély és reneszánsz kályhacsempéi *JAMÉ* 48 (2006), 281–321.
- FELD 2002 = Feld I.: Gótikus és reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. In: *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*. Szerk.: Havassy P. [Gyulai Katalógusok 11.] Gyula 2002, 31–49.
- FRANZ 1969 = Franz, R.: *Der Kachelofen*. Graz 1969.
- GÁL–MLAKÁR et al. 2010 = Gál-Mlakár V. – Sárközy S. – Szőrényi G.: Füzér, Szádvár, Cserépvár, Dédes. Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban. *Castrum Bene* 11 (2010/1), 64–75.
- GÁL–MLAKÁR 2011 = Gál-Mlakár V.: Komlóska-Pusztavár, Szárdvár, Füzér. Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2010. *Castrum Bene* 13 (2011/1), 72–78.
- GÁL–MLAKÁR 2012 = Gál-Mlakár V.: Régészeti kutatás Szádvár keleti várrészében. *Castrum Bene* 15 (2012/1–2), 80–87.
- GÁL–MLAKÁR 2013 = Gál-Mlakár V.: Szádvár 2012. évi kutatásáról. *Castrum Bene* 16 (2013/1–2), 132–135.
- GÁL 2014 = Gál V.: Szádvár 2013. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 17 (2014/1–2), 110–114.

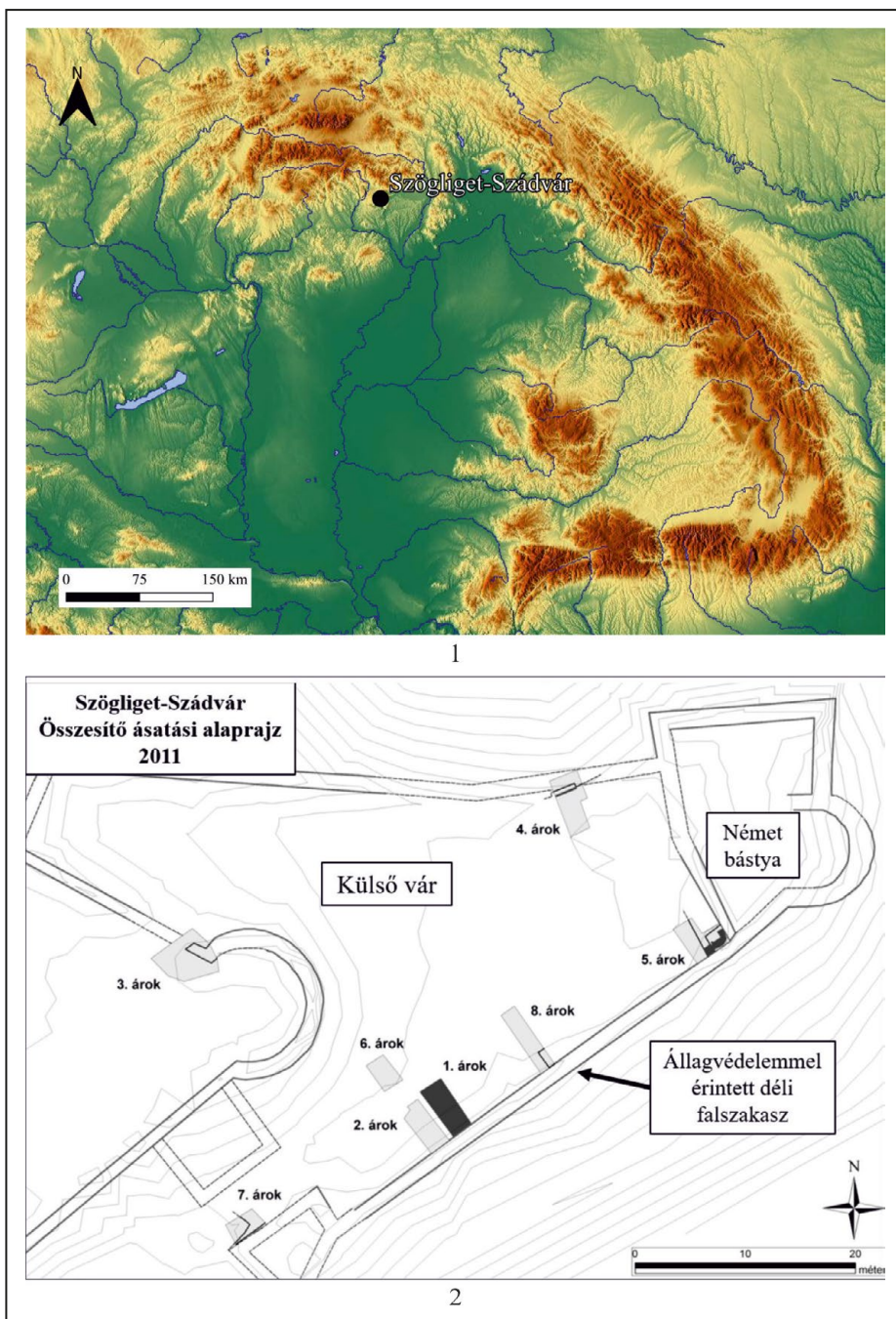
- GÁL 2015 = Gál V.: Jelentés Szádvár 2014. évi régészeti kutatásáról. *Castrum Bene* 18 (2015/1–2), 119–122.
- GÁL 2016 = Gál V.: Szögliget-Szádvár régészeti kutatásának újabb eredményei. *Castrum Bene* 19 (2016/1–2), 139–146.
- GÁL 2017 = Gál V.: Szögliget-Szádvár 2016. évi tervásatásának eredményei. *Castrum Bene* 20 (2017/1–2), 123–130.
- GÁL 2019 = Gál V.: Szögliget-Szádvár 2018. évi kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 22 (2019/1–2), 189–212.
- GÁL 2021 = Gál V.: Szádvár 2020. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 24 (2021/1–2), 133–149.
- GYURICZA 1992 = Gyuricza A.: *Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról*. Miskolc 1992.
- HORVÁTH 2023 = Horváth P.: Adatok a szádvári vár kora újkori kályhacsempéleteihez. *AUSZ Acta Iuvenum* 6 (2023), 97–126.
- KATONA 1984 = Katona I.: *Habán művészeti emlékek Magyarországon*. Budapest 1984.
- KATONA 2001 = Katona I.: *Habánok Magyarországon*. Budapest 2001.
- KERTÉSZ-ÁDÁM 2023 = Kertész R. – Ádám M.: A szolnoki vár „Miskolci Mihály”-körhöz tartozó kályhacsempéi II. *MFME Új folyam* 10 (2023), 43–65.
- KOCSIS 2019 = Kocsis E.: Előzetes jelentés az egri vár 2017-es ásatásából származó kályhacsempékről. *Örökségünk védelme és jövője* 5 (2019), 79–89.
- LANDSFELD 1970 = Landsfeld, H.: *Habánské památky*. Strážnice 1970.
- LÁSZLÓ 2014 = László K.: Egy csíksomlyói kályhacsempélet bemutatása. *Isis* 14 (2014), 68–73.
- KÉMENES 2004 = Kémenes M.: XVII–XVIII. századi kályhacsempék a csíkszeredai Mikó-várkastélyból. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* (2004), 249–270.
- KRISZTINKOVICH 1960 = Krisztinkovich M.: Az újkeresztény keramika kezdetei és európai párhuzamai. *Művészettörténeti Tanulmányok* (1956–58) [1960], 51–71.
- MIHALIK 1942 = Mihalik S.: *A Miklós börtön*. Kassa 1942.
- NÉMETH 1984 = Németh M.: Habánok és más fazekasok Sárospatakon XVI–XIX. század. *FolHist* 12 (1984), 7–26.
- NOVÁKI-SÁRKÖZY-FELD 2009 = Nováki Gy. – Sárközy S. – Feld I.: Szögliget-Szádvár. In: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Szerk.: Sárközy S. Budapest–Miskolc 2009.
- PAJER 1983 = Pajer, J.: *Pocátky novoveke keramiky ve Straznici*. Strážnice 1983.
- RAKONCZAY 2018 = Rakoncay R.: A csábrági vár késő reneszánsz kályhacsempéi. In: *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. Konferenciájának tanulmánykötete*. Sátoraljaújhely 2018, 223–244.
- RIDOVICS et al. 2015 = Ridovics, A. – May, Z. – Bajnóczi, B. – Tóth, M.: Examination of haban vessels with uranium-bearing blue glaze. *ActaEthnHung* 60 (2015), 485–515.
- RINGER 2022 = Ringer I.: *A sárospataki habánok régészeti emlékei*. Sátoraljaújhely 2022.
- SIMON 2000 = Simon Z.: *A fizéri vár a 16–17.században*. Miskolc 2000.
- SIMON 2015 = Simon Z.: Regéc. *Várjáró Magazin* 15 (2015). <https://www.szadvar.hu/2015/02/varjaro-magazin-15-szam/> (a letöltés dátuma: 2025. 02. 24.)

- STRAKOŠOVÁ 2007 = Strakošová, I.: Nálezy kachlíc a ich výroba v Hummenom a okolí. *Musaica* 25 (2007), 237–255.
- SZILÁGYI 1870 = Szilágyi S.: *Alvinczi Péter Okmánytára*. [Monumenta Hungariae Historica 1, Diplomataria 14.] Pest 1870.
- TOMKA 2009 = Tomka G.: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából II. *Comm-ArchHung* (2009), 359–383.
- VÉGH 1977 = Végh O.: *Kalotaszegi fazekasság*. Bukarest 1977.
- VÉNINGER 2017 = Véninger P.: Hogyan lehet – egyébként vörösre égő – agyagot minél fehérebbre égetni? Égetéstechnológiai vizsgálat tesztelése kora újkori kerámiákon. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6*. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.] Budapest–Esztergom 2017, 785–801.
- VIDA 2008 = Vida G.: Kályhacsempék. In: *Legendás lények, varázslatos virágok – a közkezdelt reneszánsz*. Szerk.: Fejős Z. Budapest 2008, 57–93.
- VIZI 2015 = Vizi M.: Életmód egy középkori magyar mezővárosban. Kályhásság – a salzburgi kapcsolat. *Élet és Tudomány* 11 (2015), 342–344.
- VOIT 1954 = Voit P.: Magyar keramikatörténeti tanulmányok I. *Művészettörténeti Értesítő* 3 (1954), 113–122.

PATRÍCIA HORVÁTH

Analysis of the continuous patterned stove tiles from the castle of Szádvár

In my thesis, I studied primarily covered with green-glazed continuous patterned the stove tiles of the castle of Szádvár, which have been excavated so far. I was able to clearly separate seven types in total. I have already dealt with one of these in my previous study, and in this work I try to expand what is known about the artefactual material. In addition, I will discuss five types in detail, and about the seventh group I don't write because it's a mixed-glazed. During the processing, I tried to concentrate on finding the origin of each motif and to place more emphasis on it, beyond the search for identical parallels. In my opinion, more attention should be paid to this. In summary, the following can be said about the 16–17th century stove tiles in Szádvár: that elements of the Mihály Miskolci workshop circle can be found in it, and the material also show a haban effect. In connection with the topic, in addition to the tiles considered to be the two most popular works of the habans, I tried to collect and present other pieces attributed to them.

1. tábla: 1.: Szögliget-Szádvár elhelyezkedése (a szerző térképe); 2.: A Külső vár területén állagvédelemmel érintett falszakasz, valamint a területén kijelölt kutatóárokokat jelölő ásatási térkép (GAL-MLAKÁR 2012, 1. kép)

2. tábla: Az 1. kályhacsempetípushoz tartozó töredékek, valamint az előkerülési helyüket szemléltető felszínrajz. 1.: Zöldmázás töredék (e. h.: Felsővár 55. árok s527); 2.: A mázatlan, feliratos töredék (e. h.: Külső vár déli fala); 3.: Másodlagosan meszelt, mázatlan darab (e. h.: 1. árok s4); 4.: Mázatlan töredék (e. h.: Külső vár déli fala); 5.: Az 1. árok felszínrajza (HOM Rég. Ad. 9420/2011 265. doboz)

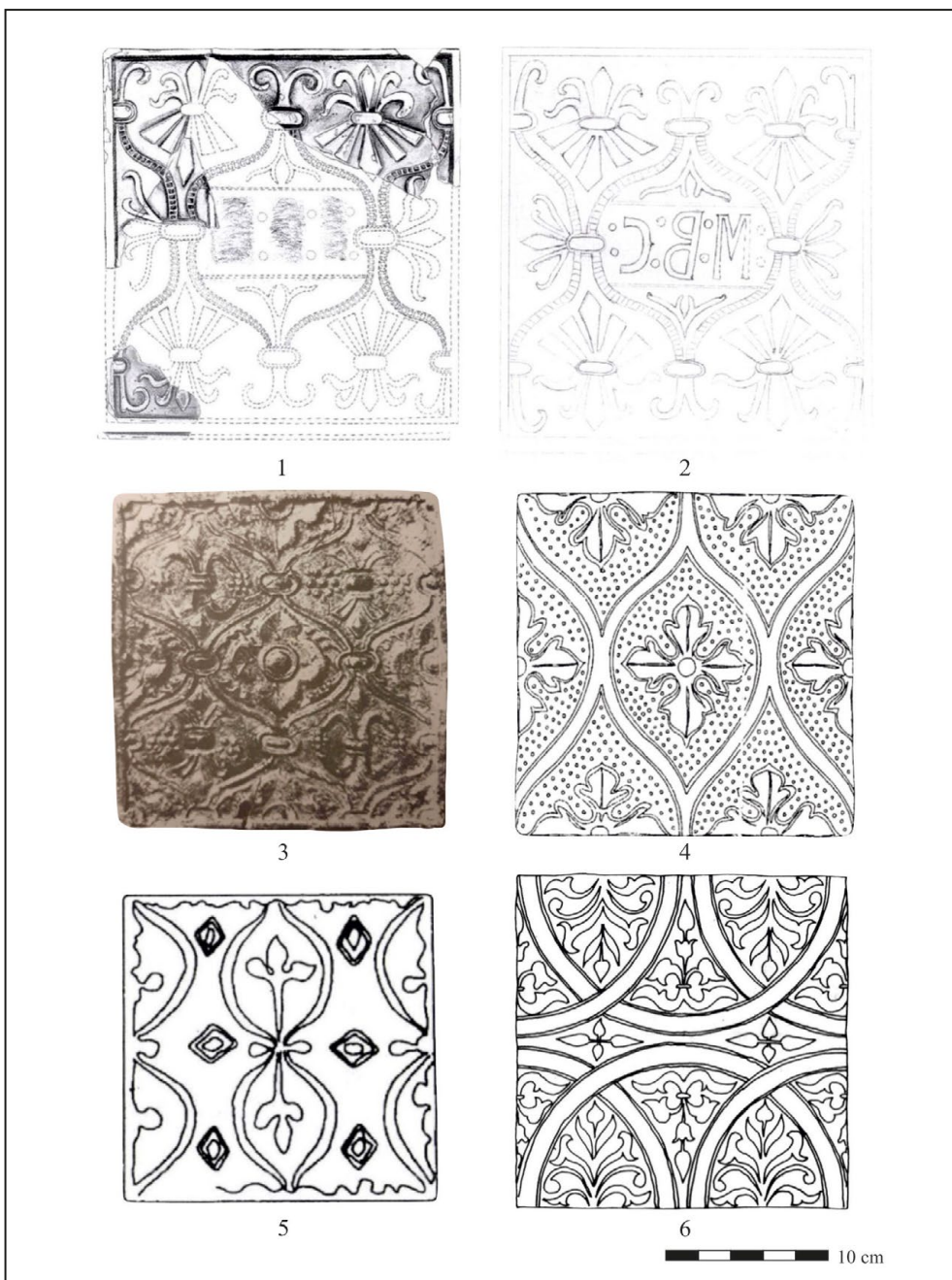
3. tábla: 1.: A 2. típus alapformája (e. h.: Felsővár 55. árok s527); 2.: A 2. típus egyik változata (e. h.: Felsővár 55. árok humuszos omladék)

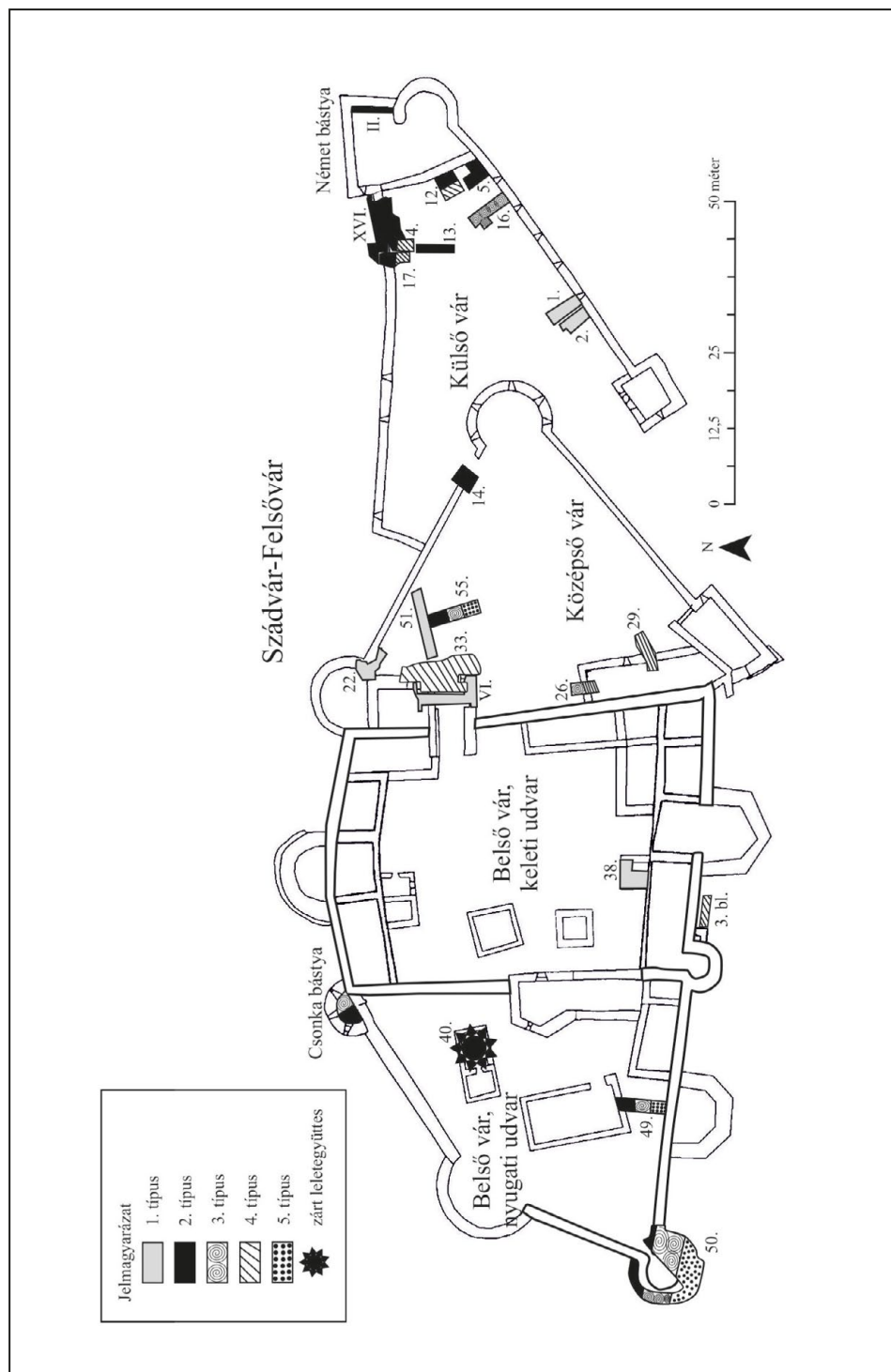
4. tábla: 1–2.: A 2. típus további módosult formái (e. h.: 50. árok toronybelső omladék és 14. árok); 3–4.: A 3. típus csempetöredékei (e. h.: Felsővár 55. árok humuszos omladék és 50. árok omladék); 5–6.: A 4. típushoz sorolt darabok (e. h.: 17. árok és 4. árok s33); 7.: A 4. típus két töredékének az összeillesztéséből kirajzolódó mustra (e. h.: Porkoláb ház, 29. árok omladék)

5. tábla: Az 5. típusba sorolt darabok. 1.: A szinte teljesen kiegészített kályhacsempe előlről és oldalról (e. h.: Felsővár 55. árok humuszos omladék és s527); 2–3.: Zöldmázzal ellátott csempetörödékek (e. h.: Felsővár 49. és 50. árok humuszos omladéka); 4.: A típus egy elszíneződött darabja (e. h.: Felsővár 55. árok humuszos omladék)

6. tábla: Az ismertetett típusok kiemelt analógiái. 1.: Ónod (TOMKA 2009, 11. kép 1); 2.: Eger (KOCIS 2019, 8. b kép); 3.: Sáros/Šariš (Szlovákia) (CHOVANEK 1996, 14. kép); 4.: Strážnice (Csehország) (PAJER 1983, Obr. 55:1); 5.: Füzér (SIMON 2000, 42. ábra 13); 6.: Strážnice (Csehország) (PAJER 1983, Obr. 53:1)

7. tábla: A szadvári területműstrás kályhacsempék előkerülési helyét szemléltető alaprajz (a szerző térképe)

1

2

8. tábla: Habán kályhacsempe-motívumok. 1.: Zöldmázás csempe Alvincről, 18. század (VIDA 2008, 89. kép); 2.: Mázatlan csempe Alvincről, 17. század (VIDA 2008, 91. kép)